

AZ EMBERI KOMMUNIKÁCIÓ KUTATÁSÁNAK NÉHÁNY ALAPKÉRDÉSE

NÉMETH T. ENIKŐ

Dolgozatomban a kommunikációkutatás, ezen belül főként az emberi kommunikáció vizsgálatának néhány időszerű kérdésével foglalkozom. Az első részben röviden szólok a kommunikációkutatás különböző területeiről. A második részben az emberi kommunikáció és a természetes nyelv használata közötti különbségek feltárásával foglalkozom. A dolgozat harmadik részében az emberi verbális kommunikáció leírásának és magyarázásának kérdéseit tárgyalom. Végül pedig az első három az rövid összegzése után az emberi verbális kommunikáció vizsgálatának újabb problémafelvetései következnek.

1. A kommunikációkutatás területei

A kommunikációkutatás érdeklődési területe az utóbbi néhány évtizedben jelentősen kiszélesedett. Az emberi verbális kommunikáció kutatása mellett önálló diszciplína lett az emberi nem verbális kommunikációnak, egyrészt mint önálló kommunikációs formának, másrészt mint a verbális kommunikáció kísérőjének kutatása. A nem verbális kommunikáció mint önálló kommunikációs forma teljesen helyettesítheti a természetes nyelvi, szavakkal történő kommunikációt, ugyanúgy szándékos, tanult és egyértelmű, mint a verbális kommunikáció. Gondoljunk például az indiánok füstjelzéseire, az afrikai négek dobjelzéseire, a haditengerészet zászlójelzéseire, a süketnémák gesztusjelzéseire stb. A nem verbális kommunikáció másik fajtája, amikor a nem verbális jelzések a verbális kommunikációval együtt fordulnak elő, szintén szándékosak, tanultak, de nem mindig olyan egyértelműek, mint az előző típus jelzései. Gyakran használjuk ezeket a jelzéseket (például arc- és szemmozgásokat, kézmozdulatokat, testtartásváltoztatásokat stb.) a mondanivalónkkal kapcsolatos érzelmeink, a mondanivalónkhoz való viszonyunk kifejezésére. E jelzések feladata az tehát, hogy kiegészítsék, színesítsék, megerősítsék vagy felülbírálják a verbális kommunikációt.¹ Ha a verbális kommunikációból és a nem verbális kommunikációból származó információk egybeesnek, vagy kiegészítik egymást, akkor a nem verbális kommunikáció jelzései megerősítik és színesítik a verbális kommunikációt. Ha a verbális kommunikációból és a nem verbális kommunikáció-

¹ A nem verbális jelzések funkcióival részletesen foglalkozik SZOLGA, 1984. 43–50.

ból származó információk ellentmondanak egymásnak, akkor az esetek döntő többségében a nem verbális kommunikáció felülbírálja a verbális kommunikációt és a kommunikációs partnerek a nem verbális jelzések által közvetített információt tekintik mérvadónak. Ha például túsarkú cipővel rálépünk valakinek a meztelen lábfejére a villamoson és ő a mi *Pardon*.-unkra haragos tekintettel és ingerült hangon azt válaszolja, hogy *Nem történt semmi.*, tudjuk, hogy a legkevesebb, amit megtehetünk az, hogy megegyeszer bocsánatot kérünk, azaz nem a verbálisan kimondott *Nem történt semmi.* megnyilatkozásnak hiszünk, hanem a nem verbálisan jelzett *Igenis haragszom.* „megnyilatkozást” tartjuk érvényesnek. A nem verbális jelzések jelentős része (például az *igen*-t és *nem*-et jelentő fejbiccentések, az újjunkkal történő tiltások vagy fenyegetések, a közömbösséget kifejező vállrándítások stb.) mindkétfajta kommunikációban előfordulhatnak. A nem verbális kommunikációban, a verbálishoz hasonlóan, mindig használunk valamilyen kódot, valamilyen információ-közvetítésre alkalmas jelrendszert. A nem verbális kommunikáció első típusában (amikor a nem verbális jelzések verbális kommunikáció nélkül jelennek meg) kódnak tekintjük például az indiánok által használt füstjelek rendszerét, az afrikai négerek dobjelzéseinek rendszerét, a haditengerészet zászlójelzéseinek rendszerét, a süketnémák gesztusrendszerét. A nem verbális kommunikáció második típusában (amikor a nem verbális kommunikáció verbális kommunikációval együtt jelenik meg) kódként kezeljük például a gesztusok rendszerét, a testtartások rendszerét, a mimikai jelzések rendszerét.²

A nem verbális kommunikációnak, a fent említetteken kívül, WARDHAUGH (1985. 80–81.) szerint további két típusa különböztethető meg: az egyikbe a verbális kommunikáció során a hallgató részéről a beszélő felé irányuló visszajelzések (pl. *ühum*, bólintások, mosolygások stb.), a másikba pedig az ember különböző állapotait jelző mozgások (ásítások, vakarózás, szemráncolás stb.) tartoznak. Kétségtelen, hogy ezek a jelzések hasznos és fontos információkat közvetítenek a kommunikációs partnereknek egymásról, de amennyiben önkéntelenek, azaz hiányzik mögülük a kommunikatív szándék, ahogy ezt Wardhaugh feltételezi, akkor nem tekinthetők kommunikációnak. Ez a megállapítás, persze, csak akkor állja meg a helyét, ha elfogadjuk azt a tételt, hogy az (emberi) kommunikáció mindig szán-

² A nem verbális jelzések kódként való kezelését, szemiotikai rendszerbe foglalásának problémáit SZOLGA (1984. 39–42.) is érinti. A nem verbális kommunikáció további magyar irodalmára lásd pl. BUDA (1988. 94–120.); Buda-László, 1981.

dékos. A nem szándékos jelhasználat csak információkövetítés és nem kommunikáció. Természetesen ebből az nem következik, hogy minden szándékos jelhasználat egyben kommunikáció is lenne. (Erre vonatkozóan lásd a következő fejezetben a nem kommunikatív nyelvhasználatra felhozott példákat, amelyekben szándékos jelhasználatról, nyelvhasználatról van szó, de nem kommunikációs interakcióban.) Ha a Wardhaugh által felsorolt jelenségek kommunikatív szándékkal jöttek létre, akkor megítélésükre két lehetőségünk van: (1) amennyiben valamelyik nem verbális jelrendszer (kód) tagjaiként funkcionálnak, azaz konvencionálisak, akkor a nem verbális kommunikációba sorolandók, és (2) amennyiben ezek a jelzések egyediek, egyszeri alkalommal egy konkrét helyzetben fordultak elő, azaz nem konvencionálisak, akkor kódhasználat nélküli kommunikációnak kell tekintenünk őket. (A kódhasználat nélküli kommunikációra a harmadik fejezetben visszatérünk.)

Az emberi nem verbális kommunikáció kutatása mellett új diszciplínaként jelentkezett az ún. állati és biokommunikáció vizsgálata is. Az állati kommunikációt kutatók a különböző állatfajok kémiai jelzések, optikai jelzések, hangadások tapintások általi információcseréjét, a biokommunikációt kutatók pedig az élő szervezetek különböző rendszereiben zajló információátadást vizsgálják.³ Az állati és biokommunikáció terminus technicusokkal jelzett információátadások leírása és magyarázata azonban csak akkor tekinthető a kommunikációkutatás egyik diszciplínájának, ha ezek az információátadások kommunikatív szándékkal párosulnak. Ha a különböző állatfajok információcseréje, illetve az élő szervezeteken belül zajló információáramlás mögött kommunikatív szándék nem mutatható ki, akkor ezekkel az információátadásokkal az információelméletnek és nem a kommunikációkutatásnak kell foglalkoznia, az állati kommunikáció és a biokommunikáció terminusok helyett pedig például az „állati információkövetítés” és az „információátadás az élő szervezetek rendszereiben” terminusokat kellene használni.⁴

³ E kérdésekkel foglalkozik CSÁNYI, 1980, 1985, 1986, SZINÁK-VERESS, 1985; illetve SZÉKY (1986) és az általa hivatkozott munkák.

⁴ Jelenlegi ismereteink szerint az állati információcserében és az élő szervezetekben zajló információkövetítésben az emberi kommunikatív szándékhoz hasonló szándékról nem beszélhetünk. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az állati viselkedési formák mögött ne húzódná meg valamilyen fokú szándékosság. Erre vonatkozóan ld. HEYES-DICKINSON, 1990.

A kommunikációkutatás területei közül a továbbiakban csak az emberi kommunikációval foglalkozunk.

2. Az emberi kommunikáció és a természetes nyelv használata

Az emberi kommunikáció legfontosabb és leggyakrabban használt eszköze a természetes nyelv. Az előző részben már használt „nem verbális kommunikáció” terminus technicus is azt jelzi azonban, hogy a természetes nyelv nem kizárólagos eszköze az emberi kommunikációnak, azaz nem minden emberi kommunikáció feltételezi a természetes nyelv használatát. Másfelől a természetes nyelvnek sem egyetlen és kizárólagos funkciója a kommunikációra való használat, a természetes nyelvet nemcsak kommunikációs interakcióban használjuk. Éppen ezért az emberi kommunikációt és a természetes nyelv használatát nem azonosíthatjuk egymással. Fontos ezt azért is hangsúlyoznunk, mert a kommunikáció és a nyelvhasználat közötti különbséget gyakran elhomályosították. A kommunikációt a nyelv fő funkciójának tartó megközelítések a nyelvhasználat egyéb lehetőségeivel nem foglalkoztak. A nyelv funkciói alatt a kommunikációs nyelvhasználat funkcióit értették. A bühleri emotív, referenciális és konatív funkciók, valamint a jakobsoni emotív, referenciális, konatív, poétikai, fatikus és metanyelvi funkciók a nyelv kommunikatív használatának figyelembevételével születtek meg (vö. JAKOBSON, 1969). Bár a verbális kommunikáció szemszögéből nézve veszi sorra NIDA (1990. 37–38.) is a nyelv funkcióit, az ő osztályozása nemcsak a kommunikatív nyelvhasználatra fordít figyelmet. Az általa felsorolt nyelvi funkciókat két csoportra lehet bontani: a kommunikációs és a nem kommunikációs funkciókra. Nida maga explicit módon nem különbözteti meg ezt a két csoportot. A funkciók rövid jellemzése alapján mégis nyugodt szívvel sorolhatjuk az informatív, imperatív, performatív, emotív és interszociális funkciókat a kommunikatív nyelvhasználat, az expresszív és kognitív funkciókat pedig a nem kommunikatív nyelvhasználat körébe. Informatív funkció alatt Nida a kommunikációs partner tudásának megváltoztatását, gyarapítását, imperatív funkció alatt a partner viselkedésének megváltoztatását, performatív funkció alatt a partner szociális státuszának megváltoztatását, emotív funkció alatt a partner érzelmi állapotának megváltoztatását, interszociális funkció alatt pedig a kommunikáló felek közötti viszonyok felállítását, illetve fenntartását érti. Az expresszív és kognitív funkciók jellemzéséhez nincsen szükség a kommunikációs partner fogalmára, a nyelvhasználó ilyenkor a nyelvet nem kommunikációs interakcióban és kizárólag saját maga számára használja. Képzeljük el a következő helyzetet! A szüleitől távol

tanuló, albérletében egyedül lakó diák váratlanul csomagot kap otthonról. Kibontja és megpillantja benne kedvenc süteményét, összecsapja a tenyerét és felkiált: „Nahát, ez az anyu” - A *Nahát, ez az anyu!* megnyilatkozással a diák meglepetését, örömét verbalizálta saját maga számára. Ezt a fajta önkifejezést jelöli a nyelv expresszív funkciója. A kognitív funkció pedig az ún. belső beszédet, a nyelv gondolkodásra való használatát foglalja magában. BIERWISCH (1980. 3–4.), a beszédaktuselméletet a kommunikáció és a nyelvhasználat azonosítása miatt bírálva, szintén hoz példát a nem kommunikatív nyelvhasználatra: a hangosan való gondolkodást (például monológokban) és jegyzeteléskor a nyelvnek „külső memóriaként” (external memory) való használatát. Bierwisch a fentiekben kívül (tehát, hogy lehetséges emberi kommunikáció a természetes nyelv használata nélkül és nem minden nyelvhasználat kommunikáció) azt is hangsúlyozza, hogy a természetes nyelv és a kommunikáció két különböző tudásrendszerhez tartozik, egymástól jórészt független szabályokkal, illetve elvekkel írhatjuk le őket.⁵ Éppen ezért vannak olyan helyzetek, amikor tökéletesen megértjük, hogy valaki mit akar kommunikálni, anélkül, hogy értenénk, mit mond. És fordítva, értjük, hogy valaki mit mond, de nem fogjuk fel, hogy mit akar azzal kommunikálni. Az első szituációt jól szemlélteti SEARLE (1969. 44–45.) közismertté vált példája: Egy amerikai katona a második világháborúban olasz fogságba esett. Jobb bánásmódot remélve el akarta hitetni magáról, hogy német. Az általa ismert egyetlen német mondatot, egy Goethe-verssort ismételtetett fennhangon: *Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen?* Az olasz katonák felismerték, hogy az elfogott katona német nyelven szólalt meg, de szerencsére nem tudtak németül. Így nem a Goethe-verssor jelentését (és ezzel együtt az amerikai félrevezető „hadműveletét”) ismerték fel, hanem az amerikai kommunikációs üzenetét „Német katona vagyok” értették meg. Vegyünk hétköznapiabb példákat is! Vonaton elmélyedve olvassuk könyvünket, amikor valaki belép a fülkénkbe és kérdez valamit. Felnézünk és anélkül, hogy értettük volna, hogy mit mond, azonnal tudjuk, hogy a mellettünk levő hely szabad volta felől érdeklődött. Az élelmiszerboltban két eladó élénken beszélget egymással, amikor odalép hozzájuk egy idős néni kezében egy üveg befőttel és kérdez valamit. Az eladók folytatva a beszélgetést, ránéznek a nénire és anélkül, hogy értették volna, mit kérdez, már mondják is neki, hogy 40 Ft 20 fillér a befőtt ára. A második

⁵ KIEFER (1984. 9.) is e három ok miatt nem tartja elfogadhatónak egy kommunikációelmélet és egy nyelvelmélet azonosítását.

sztuációra pedig (amikor értjük, hogy valaki mit mond, de nem tudjuk, mit akar azzal kommunikálni) álljon itt a következő példa! Az óvodai foglalkozáson az óvónéni arra kéri a gyerekeket, hogy mondjanak olyan foglalkozásokat, amelyeket éjjel is végeznek. A gyerekek egymást túlkiabálva sorolják: *portás, orvos, éjjeliőr, benzinkutas* stb. Ekkor az egyik kislány felpattan a helyéről és azt mondja, hogy *kancsó*. Az óvónéni és a többi gyerek nyelvileg tökéletesen értik, hogy a kislány mit mond, de azt nem tudják, hogy miért mondta, mit akart vele kommunikálni. Lehet, hogy szomjas? Lehet, hogy a kancsó le akar esni a polcra? Lehet, hogy csak elkalandozott a kislány figyelme? A felnőttek életében is gyakran fordulnak elő ilyen szituációk, a „Mondta, de miért?; Mit akart ezzel mondani?” típusú helyzetek.

Összegezve az eddigieket megállapíthatjuk, hogy a természetes nyelv nem nélkülözhetetlen az emberi kommunikáció számára és a természetes nyelvnek sem egyetlen funkciója a kommunikatív használat. A kommunikáció és a nyelvhasználat megkülönböztetését fenntartva meg kell jegyeznünk azonban, ahogy ezt e fejezet elején is elismertük, hogy az emberi kommunikáció legtipikusabb esete mégiscsak a verbális kommunikáció. A következő részben ezért a verbális kommunikáció leírásának és magyarázásának problematikájával foglalkozunk.

3. A verbális kommunikáció leírásának és magyarázásának problémái

A verbális kommunikáció kutatása hosszú ideig, Arisztoteléstől egészen a modern szemiotikusokig a kommunikációt olyan folyamatnak tekintette, amely kizárólag üzenetek kódolásával és dekódolásával zajlik. E szemiotikai elképzelés központi fogalma az üzenet, amelyet a kommunikációs partnerek a közös kód ismeretében fejtenek meg. A verbális kommunikációban tényleg használunk kódot, amely a mondatok fonetikai és szemantikai reprezentációját párosítja, de csak a kódmodellel nem tudjuk a verbális kommunikációt leírni. A kódmodell tarthatatlanságával részletesen foglalkozik SPERBER-WILSON (1986. 1–15.). Mi most érveik közül csak egyet emelünk ki. A verbális kommunikációban dekódolással el tudunk jutni az „elhangzott” mondatok jelentéséig, a mondatok szemantikai reprezentációjáig, de a mondatok szemantikai reprezentációja és a megnyilatkozások⁶ által kon-

⁶ A mondat és megnyilatkozás problematikájával részletesen itt nem foglalkozunk, erre vonatkozóan lásd pl. KÁROLY, 1980; Kiefer (1986. 31–37.). A megnyilatkozással kapcsolatos problémák a dolgozat végén feltett kérdésekhez tartoznak.

krét szituációkban kommunikált gondolatok nem azonosíthatók egymással. A mondatok szemantikai reprezentációja és a konkrét szituációbeli megnyilatkozások jelentése nem esik egybe. A mondatok szemantikai reprezentációja kizárólag nyelvi tényezőktől függ, a mondatban levő lexikai egységek jelentéséből rakódik össze a szintaktikai kapcsolódási szabályoknak megfelelően. A megnyilatkozások jelentése viszont nemcsak nyelvi tényezőktől függ, hanem nyelven kívüliektől is, a beszédhelyzettől, magától a beszélőtől. Az ironikus megnyilatkozások (pl. *Ügyes vagy!* - mondja a feleség a férjének, amikor az összetöri a kávéspoharat) vagy az indirekt beszédaktusokat kifejező megnyilatkozások (pl. a *Hideg van itt.* állítás használata a *Csukd be az ablakot!* felszólítás illokúciós értékével) esetében nem nyelvi tényezők hatására nem az „elhangzott” mondatok szemantikai reprezentációját fogadjuk el a megnyilatkozások jelentéseként, hanem megkeressük a beszédhelyzetnek megfelelő, a beszélő által közölni kívánt gondolatot: az *Ügyes vagy!* megnyilatkozást ironikaként, a *Hideg van itt.* megnyilatkozást indirekt felszólításként értelmezzük. Vegyünk még egy példát! Az anya kora délután látogatóba érkezik a lányáékhöz, de csak a vejét találja otthon. Rögtön megkérdezi: *Hol a lányom?* A veje válaszol: *Ma őtíg dolgozik.* Az anya könnyen megérti a *Ma őtíg dolgozik.* mondat jelentését, de ezzel még nem tudta meg, hogy hol a lánya. Ezért tovább keresi a választ és nem nyelvi tényezőket figyelembe véve (pl. azt az ismeretét, hogy az emberek általában a munkahelyükön dolgoznak) arra a következtetésre jut, hogy a veje azt akarta közölni vele, hogy a lánya még a munkahelyén van. Példáinkat a kód-modell segítségével nem tudjuk megmagyarázni, dekódolással ugyanis csak a mondatok szemantikai reprezentációjáig jutunk el, de láttuk, hogy a példabeli megnyilatkozások jelentése nem azonos az „elhangzott” mondatok szemantikai reprezentációjával. A mondatok szemantikai reprezentációja és a megnyilatkozások jelentése közötti űrt, amely a kommunikációs interakció nem nyelvi tényezői (pl. a beszélő szándéka) hatására keletkezett, dekódolással nem tudjuk kitölteni, más jellegű mentális műveletekre, nevezetesen következtetésekre van szükségünk. Ellenvethetné valaki, hogy a verbális kommunikációnak vannak olyan esetei, amelyekben a megnyilatkozások jelentését pusztán dekódolással meg tudjuk fejteni, mert a megnyilatkozásokat szó szerint és csakis úgy kell érteni, tehát a megnyilatkozások jelentése és az „elhangzott mondatok” szemantikai reprezentációja nem különbözik egymástól. Dekódolással valóban meg tudjuk adni az „elhangzott” mondatok szemantikai reprezentációját, vagyis nyelvi jelentését, de a beszélő azon szándékát, hogy megnyilatkozását az adott helyzetben szó szerint és csakis úgy kell érteni, a kód modellben nem tudjuk figyelembe venni. A beszélő szándékának és ezzel együtt a megnyilatkozás kommuniká-

ciós jelentésének megértéséhez megintcsak következtetnünk kell. Leszögezhetjük tehát, hogy a verbális kommunikációban dekódolással csak a megnyilatkozások nyelvi jelentését tudjuk megadni, a megnyilatkozások kommunikációs jelentéséről semmit sem tudunk mondani. A megnyilatkozások kommunikációs jelentésének megragadásához következtetésekre van szükségünk.

A megnyilatkozások kommunikációs jelentésének, azaz a beszélő szándékának, illetve a „beszélői jelentésnek” (speaker’s meaning) kikövetkeztetésén alapul GRICE (1957) kommunikációs modellje. Grice szerint a kommunikáció nem akkor sikeres, ha a hallgató megérti a megnyilatkozások nyelvi jelentését, hanem akkor, ha megfejtí a kommunikációs jelentést, vagyis bizonyos interakciós elvek (tehát nem nyelvi tényezők) alapján kikövetkezteti a beszélő szándékát, a beszélői jelentést. Grice tehát, a kód-moddelllel ellentétben, a kommunikációs jelentésre helyezi a hangsúlyt. A kód-modell bírálata során meggyőződünk arról, hogy a verbális kommunikációban feltétlenül szükség van következtetésekre. De az kérdés, hogy megérthető-e a megnyilatkozások kommunikációs jelentése, azaz kikövetkeztethető-e a beszélői jelentés a megnyilatkozások nyelvi (konvencionális) jelentésének figyelembevételével nélkül. Tekintsük a következő példát! Ebédelés közben a férj azt mondja, hogy sótlan a leves. Megnyilatkozásával nem pusztán a leves sótlanságára vonatkozóan akar információt továbbítani a feleségének, hanem meg is akarja őt kérni arra, hogy adja oda a sót. Ugyanczt a kommunikációs jelentést ugyanebben a helyzetben a *Milyen szép ez az étkezés!* megnyilatkozással nem tudná kifejezni, hiszen ez utóbbi megnyilatkozás nyelvi jelentésének semmi köze sincsen az *Add ide a sót!* kéréshez. Vegyünk még egy példát! Az utcán valaki megállít bennünket és hosszasan beszél hozzánk számunkra idegen nyelven. Megnyilatkozásai nyelvi jelentését nem értjük. A kommunikációs helyzet ismerete alapján és az interakciós elvek alkalmazásával legfeljebb arra következtethetünk, hogy valamiről érdeklődik az illető, de a pontos beszélői jelentést (a megnyilatkozások nyelvi jelentésének ismerete nélkül) nem ismerjük fel. Hasonlóan, iróniaként, illetve indirekt felszólításként tudnánk-e interpretálni az *Ügyes vagy!* és a *Hideg van itt.* megnyilatkozásokat, ha nem ismernénk szó szerinti jelentésüket, szemantikai reprezentációjukat? Ki tudnánk-e következtetni, hogy a látogatóba érkezett anya lánya még a munkahelyén van a *Ma ötig dolgozik.* megnyilatkozásból származó információ nélkül? úgy gondoljuk, nem. A megnyilatkozások nem konvencionális jelentésének, a beszélői jelentésnek kikövetkeztetéséhez a megnyilatkozások konvencionális (nyelvi) jelentését is ismernünk kell. Míg a kód-modelllel a megnyilatkozások nyelvi jelentését tudtuk csak megadni és a kommunikációs jelentést nem, addig a Grice-i moddellel

csak a kommunikációs jelentést tudjuk megmagyarázni. A megnyilatkozások nyelvi jelentéséről, illetve arról, hogy a megnyilatkozások konvencionális és nem konvencionális jelentése hogyan kapcsolódik egymáshoz, semmit sem tudunk mondani. Megállapíthatjuk tehát, hogy a verbális kommunikáció leírásához és magyarázásához sem a kód-modell, sem a Grice-i következtetési modell önmagában nem elegendő. A verbális kommunikációban a megnyilatkozások interpretálása során mind dekódolási, mind következtetési műveleteket is végrehajtunk. SPERBER – WILSON (1986. 50–65.) a verbális kommunikációt alapvetően osztenzív – következtetési folyamatnak tekintve a kódolási – dekódolási műveleteknek is fontos szerepet tulajdonít. Az osztenzív és a következtetés egy és ugyanazon folyamatot ábrázolja két oldalról, a kommunikátor illetve a hallgató oldaláról nézve. Az osztenzív (ostension) terminus technicus a filozófiai, logikai irodalomból származik, rámutatással, felsorolással megadott definíciót (ostensive definition) jelent. Osztenzív definíció a *tehén* lexéma jelentésének egy konkrét helyzetben egy konkrét tehenre való rámutatással történő megadása (LYONS, 1968. 409.). Osztenzív definíció egy tudományos diszciplína oly módon történő meghatározása is, hogy felsoroljuk mindazokat a jelenségeket, területeket, amelyekkel az adott diszciplína foglalkozik. Például a pragmatika osztenzív definíciója LEVINSON (1983.27.) alapján így hangozhat: a pragmatika az a nyelvészeti diszciplína, amely a deixissel, az implikatúrákkal, a beszédaktusokkal és a diskurzus-struktúra egyéb aspektusaival foglalkozik. A kommunikációban az osztenzív a kommunikátornak azt a fajta viselkedését jelenti, amely felkelti a hallgató érdeklődését és ráirányítja figyelmét a kommunikátor szándékaira. A kommunikátor tehát úgy viselkedik (a verbális kommunikációban természetesen ez nyelvi viselkedés is pl. egy megnyilatkozás kimondása), hogy a hallgató észrevegye azon szándékát, hogy számára nyilvánvalóvá akar tenni valamit, hogy valamilyen információ birtokába akarja őt juttatni (SPERBER – WILSON, 1986. 49.). A hallgató pedig az adott beszédhelyzetet és a kommunikátor viselkedését figyelembe véve visszakövetkeztet a kommunikátor szándékaira. Következtetés alatt nemcsak a szigorú értelemben vett logikai következtetéseket értjük, hanem minden olyan mentális műveletet, amelynek során egy feltevést⁷ igaznak vagy valószínűleg igaznak fogadunk el más igaz vagy valószínűleg igaz feltevéseink alapján (SPERBER-

⁷ Feltevések alatt az egyének által az aktuális világ reprezentációjának tartott gondolatokat értjük (SPERBER-WILSON, 1986. 2.).

– WILSON, 1986. 68.). Az osztenzív – következtetési kommunikáció definíciója tehát így hangzik:

Osztenzív – következtetési kommunikáció: a kommunikátor létrehoz egy stimulust, amelynek segítségével mind a kommunikátor, mind a hallgató számára kölcsönösen nyilvánvalóvá válik a kommunikátor azon szándéka, hogy a létrehozott stimulussal a kommunikátor nyilvánvalóvá, vagy még nyilvánvalóbbá akar tenni a hallgató számára egy {I} feltevéshalmazt.⁸

E definíció szerint a kommunikáció tehát akkor sikeres, ha a hallgató számára is evidens lesz a beszélő azon szándéka (ez a beszélő kommunikatív szándéka), hogy a beszélő őt, a hallgatót, bizonyos információk birtokába akarja juttatni (ez a beszélő informatív szándéka).⁹ A közölni kívánt információ pedig az {I} feltevéshalmaz. A verbális kommunikációban a létrehozott stimulus nyelvi, akusztikai vagy grafikai jelekből áll. (Az egyszerűség kedvéért tekintsünk most el a nem verbális jelzésektől!) A hallgató a beszélő informatív szándékának megfelelően akkor jut a közölni kívánt információ birtokába, ha a beszélő szándékainak felismerésén túl a nyelvi stimulust is meg tudja érteni. A nyelvi stimulus megértéséhez dekódolásra van szüksége. A verbális kommunikációban tehát kódolás és dekódolás illetve osztenzió és következtetés zajlik. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a dekódolási műveletek tulajdonképpen a következtetési műveleteket szolgálják. Dekódolással az akusztikai vagy grafikai jelektől eljutunk a mondatok szemantikai reprezentációjáig, de a szemantikai reprezentációk csak akkor hasznosak és fontosak, ha a következtetési műveletek számára premisszául, kiinduló feltevésül szolgálnak. Gondoljunk vissza a második rész óvodai példájára! A példabeli kisfiú

⁸ Az osztenzív – következtetési kommunikáció SPERBER-WILSON (1986) 63. oldalán levő (55) alatti definíciójának nem szó szerinti fordítását adtuk meg. Az eredeti így hangzik:

„Ostensive-inferential communication: the communicator produces a stimulus which makes it mutually manifest to communicator and audience that the communicator intends, by means of this stimulus, to make manifest or more manifest to the audience a set of assumptions {I} .”

A definícióban szereplő {I} feltevéshalmaz akkor és csak akkor nyilvánvaló (manifest) egy t időpontban egy individuum számára, ha az individuum képes ezt az {I} feltevéshalmazt a t időpontban mentálisan reprezentálni és ezt a reprezentációt igaznak vagy valószínűleg igaznak elfogadni.

⁹ Az informatív és kommunikatív szándékkal részletesen foglalkozik SPERBER-WILSON (1986. 54–64.).

Kancsó. megnyilatkozásának dekódolásával megértettük a *kancsó* nyelvi jelentését, de az adott beszédhelyzetben a nyelvi jelentés ismeretében sehogy sem tudtunk visszakövetkeztetni a kisfiú szándékaira, azaz a megnyilatkozás kommunikatív jelentését nem értettük meg. A második rész másik három példája (az amerikai katona esete a Goethe-verssorral, a vonatfülkében és az élelmiszerboltban történt kommunikáció), amelyekben az elhangzott megnyilatkozások nyelvi jelentésének megértése nélkül ki tudtuk következtetni a beszélői jelentést, azt mutatják, hogy a következtetési műveletek dekódolás nélkül is működnek, dekódolás nélkül is eredményre vezethetnek. Ugyancsak ezt igazolják azok a kommunikációs helyzetek is, amelyekben egyáltalán nincs kódhasználat. (Kódhasználat nélküli kommunikációról már az első részben volt szó.) Képzeljük el a következő szituációt! Pista megkérdezi Julitól, hogy elmenne-e vele este moziba. Juli egy szót sem szól, hanem felemeli az asztalról egyetemi jegyzetét és felmutatja Pistának. Pista Juli viselkedéséből, osztenzív kommunikációjából kikövetkezteti (és helyesen), hogy ma este egyedül kell moziba mennie. Juli osztenziója persze egyszerre több feltevést is nyilvánvalóvá tett Pista számára, például a következőket: Juli megszerezte az algebra jegyzetet. Juli nemsokára vizsgázik algebrából. Juli tanulni akar ma este. Julinak beszélgetni sincs kedve. Julit most zavarom.stb. E feltevések közül az adott beszédhelyzetben a számára legrelevánsabbat¹⁰ kiválasztva Pista le tudta vonni a következtetést, hogy Juli nem megy vele este moziba.

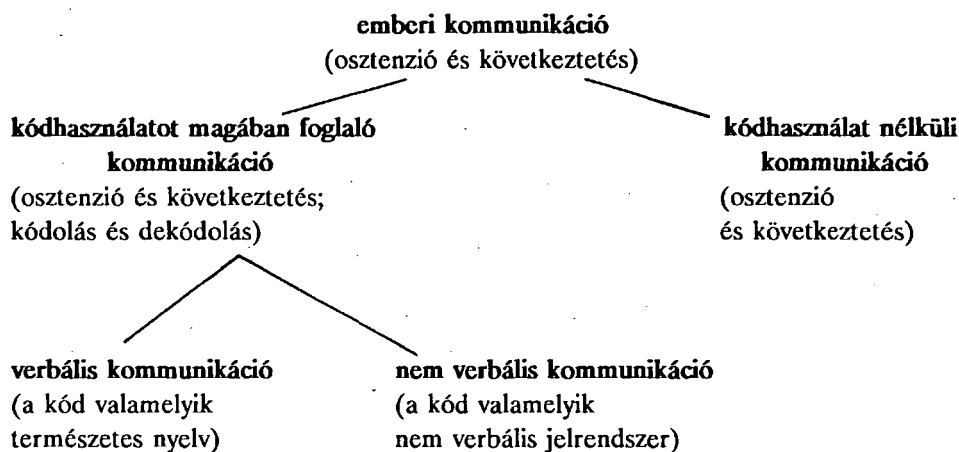
4. Összegzés

Az előző három rész gondolatait összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az emberi kommunikáció legtipikusabb esete a verbális kommunikáció. A verbális kommunikációt helyettesíthetik illetve kísérhetik nem verbális jelzések, ilyenkor nem verbális kommunikációról beszélünk. Mind a verbális, mind a nem verbális kommunikációban használunk kódot, de létezik emberi kommunikáció kódhasználat nélkül is. A kódhasználatot magában foglaló kommunikáció leírása során két különböző folyamatot, kódolást és dekódolást, illetve az osztenziót és következtetést kell

¹⁰ A relevancia elve SPERBER-WILSON (1986. 118–171) szerint a kommunikációt irányító elvek legfőbbike. A beszélő számára relevánsnak lenni annyit jelent, mint az adott beszédhelyzetben lényeges információt közölni. A hallgató pedig minden beszédhelyzetben automatikusan a számára legfontosabb, legrelevánsabb információra irányítja a figyelmét.

bemutatnunk. A kódhasználat nélküli kommunikációban kódolásról-dekódolásról nem beszélhetünk, ilyenkor a kommunikáció kizárólag osztenzió és következtetés útján valósul meg.

Összegzésünket a következő ábrával szemléltethetjük:

A verbális kommunikációt, mint az emberi kommunikáció leggyakoribb változatát, tovább vizsgálva újabb kérdések merülnek fel: Hogyan lehet szegmentálni a verbális kommunikációt, vagy másképpen fogalmazva, mik a verbális kommunikáció egységei és hogyan lehet definiálni őket? Milyen kapcsolat áll fenn a verbális kommunikáció és a természetes nyelv egységei között?

Ezekre a kérdésekre válaszolva közelebb jutunk a nyelv és beszéd, illetve a kompetencia – performancia közötti kapcsolat tisztázásához. Mindez azonban már egy következő dolgozat feladata.

IRODALOM

- BIERWISCH, M. (1980), Semantic Structure and Illocutionary Force. In: SEARLE, J. R.- KIEFER, F.-BIERWISCH, M. (eds.), *Speech Act Theory and Pragmatics*. D. Reidel, Dordrecht, pp. 1-37.
- BUDA BÉLA (1988), A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- BUDA BÉLA-LÁSZLÓ JÁNOS (1981), *Beszéd a szavak mögött*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- CSÁNYI VILMOS (1980), *Kis etológia*. Gondolat, Budapest.
- CSÁNYI VILMOS (1985), *Kis etológia II*. Gondolat, Budapest.
- CSÁNYI VILMOS (1986), *Kis etológia III*. Gondolat, Budapest.
- GRICE, H. P. (1957), Meaning. *Philosophical Review*, 66, 377-388.
- HEYES, C.-DICKINSON, A. (1990), The Intentionality of Animal Action. *Mind & Language*, 5, 87-104.
- JAKOBSON, R. (1969), Nyelvészet és poétika. In: Jakobson, R., *Hang-Jel-Vers*. Gondolat, Budapest, 211-258.
- KÁROLY SÁNDOR (1980), Mondat és megnyilatkozás. *Néprajz és Nyelvtudomány*, 24-25, 49-65.
- KIEFER FERENC (1984), Szemantika vagy pragmatika? *NyK*, 86, 5-22.
- KIEFER FERENC (1986), A nyelvtudomány néhány tudományelméleti-módszertani kérdése. II. rész. *Tertium non datur (Logikai-metodológiai tanulmányok)* 3, 29-57.
- LEVINSON, S. C. (1983), *Pragmatics*. Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- LYONS, J. (1968), *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- NIDA, E. A. (1990), The Role of Rhetoric in Verbal Communication. *Language & Communication* 10, 37-46.
- SEARLE, J. R. (1969), *Speech Acts*. Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- SPERBER, D.-WILSON, D. (1986), *Relevance. Communication and cognition*. Basil Blackwell, Oxford.
- SZÉKI PÁL (1986), *Állat az állatnak üzen*. Biokommunikáció. Natura, Budapest.
- SZINÁK JÁNOS (1985), *Üvöltés az éjszakában*. Gondolat, Budapest.
- SZOLGA SÁNDOR (1984), A nem-verbális kommunikáció empirikus megfigyelése. Bölcsészdoktori értekezés, Szeged.
- WARDHAUGH, R. (1985), *How Conversation Works*. Basil Blackwell, in association with André Deutsch, Oxford.

SOME BASIC QUESTIONS OF THE INVESTIGATION OF HUMAN COMMUNICATION

ENIKŐ T. NÉMETH

The field of interest of communication studies has greatly enlarged in the last few decades. This paper deals with some basic questions of communication. After a brief overview of new disciplines of communication studies such as bio- and animal communication, the two types of human communication will be considered. The first one involves verbal and/or nonverbal code-using, the second one is achieved without any code-using. In the first type of human communication, which is verbal and/or nonverbal, two different processes can be differentiated. The one is coding-decoding and the other ostension-inference. The second type of human communication is only achieved by ostension and inference. When investigating verbal communication, further questions arise, e.g. how and which units can be segmented in verbal communication, or what is the relationship between communicational units and the units of natural language?